

**БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВӢ-
МАӢНОИИ ИСТИЛОҲОТИ МАРБУТ
БА РУТУБОТИ БАДАНИ ИНСОН ДАР
ОСОРИ ТИББИ СУННАТӢ**

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ,
ОБОЗНАЧАЮЩИХ ТЕЛЕСНЫЕ
ЖИДКОСТИ, В ПАМЯТНИКАХ
ТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЫ**

**LEXICO-SEMANTIC
FEATURES OF TERMS DENOTING
BODY FLUIDS IN TRADITIONAL
MEDICINE TEXTS**

Хусанбоев Нодир Абдулхамидович,
н.и.ф., дотсенти кафедраи забони тоҷикии
МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Гафуров»
(Хучанд, Тоҷикистон)

Хусанбоев Нодир Абдулхамидович,
канд.филол.наук, доцент кафедры
таджикского языка ГОУ «ХГУ имени
академика Б. Гафурова»
(Худжанд, Таджикистан)

Khusanboev Nodir Abdulhamidovich,
candidate in Philology, docent of Tajik
language department under the SEI «KhsU
named after academician B. Gafurov»
(Khujand, Tajikistan) **e-mail:** hna.n@bk.ru

Хусусиятҳои луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббии мансуб ба номи ахлот дар мутуни куҳан дар намунаи “Ҳидоят-ул-мутааллимин-фи-т-тибб”-и Аҳавайнии Бухорӣ ва “Махзан-ул-адвия”-и Ақилии Хуросонӣ (охири асри XVIII) таҳлил гардидааст. Баррасии қиёсии мавқеи истеъмоли ва мақоми истилоҳоти тиббии мансуб ба номи рутубот ва ахлот, ки дар сарчаишаҳои куҳану даврони нав ба назар мерасанд, сурат гирифтааст. Истилоҳоти тиббии мазкур аз калимаҳои аслии ва иқтибосӣ ташиаккул ёфтаанд. хун; савдо; сафро; балғам ба қатори истилоҳоти тиббӣ, ки намудҳои “ахлот”-ро ифода мекунанд, чунин воҳидҳо аз қабилҳои хун, савдо, сафро, балғам, манӣ, чирк дохил мешаванд. Хулоса шудааст, ки истилоҳоти тиббии мансуб ба асри X беиштар бо калимаҳои аз ҷиҳати сохт сода ифода шудаанд. Дар асрҳои XVII-XX бошад дар забони осори тиббӣ беиштар таркибҳо ба қор рафтаанд.

Калидвожаҳо: истилоҳоти тиббӣ; осори тиббии асри X; матнҳои садаҳои XVI-XX; ахлот; хун; савдо; сафро; балғам

Проводится анализ лексико-семантических особенностей медицинских терминов, относящихся к категории «ахлот» (телесные жидкости), на материале древних текстов: книги Ахавайни Бухори “Хидоят-ул-мутааллимин-фи-т-тибб” (“Руководство по медицине для изучающих”) (X в.) и “Махзан-ул-адвия” (“Сокровищница лекарств”) Ақили Хуросони (XVIII в.). В сопоставительном аспекте рассматриваются особенности функционирования и статус медицинской терминологии, связанной с наименованиями «рутубот» и «ахлот», представленной и в ранних источниках, и в текстах более позднего периода. К числу медицинских терминов, обозначающих разновидности «ахлот», относятся такие единицы, как: савдо (чёрная желчь), сафро (жёлтая желчь), балғам (слизь), хун (кровь), манӣ (семя), чирк (гной), рим (патологические выделения). Указанные термины сформированы на основе исконной и заимствованной лексики. Сделан вывод, что медицинские термины, относящиеся к X веку, чаще были образованы от простых слов, в то время как в XVI – XX веках в языке медицинских трактатов наблюдается увеличение использования сложных составов.

Ключевые слова: медицинские термины; медицинские тексты X века; тексты XVI-XX веков; ахлот; кровь; черная желчь; желтая желчь; слизь

The article analyzes the lexico-semantic characteristics of medical terms belonging to the category of «akhlot» (bodily fluids), based on ancient texts: Akhawayni Bukhari's «Hidayat-ul-muta'allimin-fi-t-tibb» ("Guide to Medicine for Students") (10th century) and Akili Khurasani's «Makhzan-ul-advia» ("Treasury of Medicines") (18th century). The functional characteristics and status of medical terminology associated with the terms «rutubot» and «akhlot»—found in both early sources and texts from later periods—are examined from a comparative perspective. Medical terms denoting varieties of «akhlot» include such units as «savdo» (black bile), «safro» (yellow bile), «balgham» (phlegm/mucus), «khun» (blood), «mani» (semen), «chirk» (pus), and «rim» (pathological secretions). The terms in question are derived from both native and borrowed vocabulary. It is concluded that medical terms dating back to the 10th century were more frequently formed from simple words, whereas the language of medical treatises from the 16th to the 20th centuries shows an increased use of complex compound terms.

Key-words: medical terminology; 10th-century medical texts; 18th-century medical texts; akhlat; blood; savdo; safro; balgham

Муқаддима. Илми пизишкӣ аз қабилӣ улуме махсуб меёбад, ки дар давраҳои гузашта хеле густариш ёфтааст. Махсусан, олимону пизишкони форсизабон дар ин чода саҳми босазо доранд. Гарчанде аксари осори тиббӣ дар асри X бо забони арабӣ нашр шудаанд, дар баробари онҳо осори тиббӣ низ мавҷуданд, ки бо забони тоҷикӣ-форсӣ таълиф ёфтаанд. Ба ин қабил осори тиббӣ «Донишномаи пизишкӣ»-и Ҳаким Майсарӣ, «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб(б)»-и Аҳавайниро ном бурдан ҷоиш аст. Дар замони баъдӣ низ бо забони тоҷикиву форсӣ дар ҳавзаҳои илмӣ Эрону Ҳинд даҳҳо осори тиббӣ рӯи қор омадаанд. «Ихтиёроти бадеӣ» яке аз ин осори тиббӣ суннатӣ мебошад, ки онро Алӣ ибни Ҳусайни Ансори Шерозӣ таҳия намудааст. Ин асар соли 767 х.қ. бо номи «Мифтоҳ-ул-хазоин» таълиф шудааст, ки як нусхаи он дар китобхонаи Бодлиёни Оксфорд нигоҳдорӣ шудааст. Баъдан муаллиф ба асар тағйиру иловаҳо ворид сохта, соли 770 х.қ. онро «Ихтиёроти бадеӣ» ном гузоштааст. Асари дигар «Махзан-ул-адвия»-и Ақилии Хуросонӣ буда, дар охири асри XVIII таълиф гардидааст. Ба ҷуз осори номбурда боз дигар асарҳои мансуб ба тиб мавҷуданд, ки зикри ҳамаи онҳоро мо дар ин мақола ҷоиш намешуморем. Ҳамчунин «Иксири аъзам»-и Ҳаким Муҳаммад Аъзамхон ва фарҳанги маъруфи «Нозим-ул-атиббӯ» ва монанди инҳо ба нашр расидаанд, ки фарогири вожаву истилоҳоти тиббӣ суннатӣ мебошанд. Ҳадаф аз зикри осори боло он аст, ки дар таълифу таҳияи онҳо пизишкони даврони мухталиф бо сабку услуби ҳос ва забони ҳоси тиббӣ онҳоро офаридаанд.

Забоншиносон таъкид менамоянд, ки қонунҳои таҳаввули тақомули ҳар як забонро дар давраҳои мухталиф танҳо аз рӯи маводди мавҷуда баррасӣ намудан дуруст аст. Дар ин бора, муҳаққиқ П.Н. Хонларӣ чунин изҳори андеша менамояд: «Қавонин ва қавоиди таҳаввули ҳар забонро танҳо аз рӯи аснод ва мадорики мавҷуд метавон дарёфт ва дар ин амр ба ҳақсу гумон ё истидлоли мантиқӣ ҳаргиз таъя наметавон кард» [10, ҷ.1, с.12]. Мушоҳидаҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки истилоҳоту вожагон, таркибу иборот, ҳатто ҷумлаҳои ҳос ба тиббӣ дар осори тиббӣ суннатӣ истифодашуда, дорои вижагиҳои луғавию нахвӣ хеш мебошанд. Лозим ба ёдоварист, ки аз осори мазкур дар минтақаҳои гуногун ва марказҳои илмӣ барои илоҷи бемориҳо истифода бурдаанд. Чунонки ба назар мерасад, ин густариш гоҳ ба мавзоти мухталиф иртибот пайдо мекунад, ки инҳо пизишкӣву домпизишкӣ (табиби ҳайвонот) ва дорушиносӣ ба шумор мераванд. Ҳамчунин роҳҳои тайёр намудани даво ё кайфияти даврон (дар забони тиб) вожаву ибораҳои мансуби ҳешро дороанд, ки ба мисол **кайӣ** // كَيّ (доғ қардан) ва **ҷабр** // جَبْر (шикастабандӣ) ва **амалуяд** / عمل اليد (ҷарроҳӣ) мебошанд. Баъзан истилоҳот ва вожаҳои мансуб ба равиш ҳамчун равиши **асҳоби қиёс** (dogmatism) ва **асҳоби таҷоруба**

(empiricism) ва **асҳоби тибби ҳайлӣ** (methodism) ва ғайра истифода мешаванд, ки бо вожа ва ибораҳои иқтибосии забони арабӣ сурат гирифтаанд [13, с.17].

Истилоҳоту вожагони тибби суннатиро вобаста ба гурӯҳҳои луғавӣ ва ҷиҳатҳои семантикӣ ба зерсоҳаҳои илми тиб ҷудо мекунад.

Гурӯҳи истилоҳот ва вожаҳои мансуб ба номи ахлот низ ҷузъе аз истилоҳоти соҳаи тиб буда, бо хусусиятҳои хеш аз дигар навъи вожаҳо фарқ мекунад.

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи мо дар ин навишта нишон додани баъзе хусусиятҳои луғавию маъноии вожаҳои мансуб ба номи ахлот ва рутубатҳои ҷисми инсон, ки дар асри X бо шеваҳои мухталиф истифода шудаанд, буда, тафовут ва умумияти онҳо бо асарҳои тиббии садаҳои XVI-XX муқоисаву муқобала карда шуд.

Ҳамчунин муайян кардани вижагиҳои истилоҳоти тиббӣ ва тафовути онҳо аз вожаҳои маъмули забони адабӣ дар чараёни таҳқиқ баррасӣ гардидааст.

Усули таҳқиқ. Барои расидан ба ҳадафҳои дар пеш гузошташуда аз усулҳои тавсифӣ, ҳангоми ғирдоварӣ ва танзими истилоҳоти тиббии мансуб ба номи ахлот; усули таърихӣ ҳангоми шарҳи диахронии истилоҳоти тибби суннатӣ; усули муқоисавӣ зимни муайяну возеҳ намудани вижагиҳои ташаккул, амалкард ва рушди минбаъдаи истилоҳоти тиббӣ; методи таҳлиль-ҷузъӣ ҳангоми тавсифи луғавӣ-маъноии истилоҳоти тиббӣ ба кор бурда шудаанд. Дар баробари ин методҳо таҳлили этимологӣ ва сохтории истилоҳоти тиббӣ низ ба кор рафтааст.

Натиҷаҳои бадастомада ва муҳоҷиса. Истилоҳи **ахлот** (ҷамъи хилт) дар тибби муосир бо вожаи humoralis (вожаи латинӣ буда, маънояш намӣ, тарашшуҳ ба забони русӣ *гуморальный* аст) [8, ҷ. 1, с.380] ифода мегардад. Тамоми моеъҳои узви инсон аз ин тарашшуҳот сарчашма мегиранд.

Истилоҳоти мансуб ба номи ахлот дар осори тибби суннатӣ гурӯҳи вожаҳои ҳастанд, ки барои ифодаи номи тарашшуҳоте, ки дар бадани инсон доимо вучуд дорад ва ё ҳангоми омехта шудани зухуроти ғуноғун аз сабаби тағйири мизоҷ ё таъсири мавҷудоти беруна пайдо мешавад, истифода мегарданд. Истилоҳи **ахлот** шакли ҷамъи исми арабии **хилт** мебошад. Дар тибби суннатӣ ахлооти асосии ҷисми инсон **ахлооти ҷаҳорғона** буда, бо истилоҳоти **хун, балғам, савдо, сафро** ифода карда мешаванд. Инҳоро бо истилоҳи тибби суннатӣ **ахлооти арбаа**, яъне, **хилтҳои ҷаҳорғона** низ зикр мекунад, ки дар дохили узви инсон ва ҳайвонот зухур мекунад. Дар тибби суннатӣ **ахлооти арбаа** (хилтҳои ҷаҳорғона) асосӣ ба шумор рафта, ҳамаи ахлооти боқимонда дар заминаи омезиш ва тағйири мизочи онҳо падид меоянд. Дар осори тибби суннатӣ як идда вожагон барои ифодаи номи ахлот истифода мешаванд, ки мо чанде аз онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Яке аз маъруфтарин аз ахлооти ҷаҳорғона «хун» буда, номи рутубати асосии ҷисми инсонро ифода менамояд. Чунонки аз рӯйи сарчашмаҳо бармеояд, «хун» вожаи аслии забони тоҷикӣ буда, ифодакунандаи номи яке аз ахлооти ҷаҳорғона мебошад, ки дар рағҳо (шараёнҳо ва варидҳо)-и бадани инсон чараён дорад ва аз дил сарчашма мегирад. Аз рӯйи маълумоти «Фарҳанги решаҳои ҳиндуаврупоии забони форсӣ» он дар забони авастой «vohuni, vohuna» ва дар забони паҳлавӣ дар шакли «xōn, xūn» нишон дода шудааст [5, с. 256].

Дар забони адабии ҳозира ва тибби муосир вожаи мазкур мустаъмал аст. Истилоҳи «хун» дар осори тибби суннатӣ чун номи яке аз ахлооти ҷаҳорғона ба таври фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар осори тиббии асри X дар “Донишномаи пизишкӣ”-и Ҳаким Майсарӣ калимаи «хун» дар мисоли зер омадааст:

Касе гар рангҳои сурх бинад,

Ба хоб андар ҳама сурхӣ гузинад.

Далел аст, ин ки хунаш ғалба дорад

Ва хун он ҷисми ўро иллат орад [11, с. 24].

Азбаски асар мансуб ба илми тиб аст, вожаи мавриди назар дар он ҳамчун истилоҳи тиббӣ зикр гардидааст. Дар «Хидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб»-и Ахавайнии Бухорой низ истилоҳи «хун» чун номи хилти асосӣ таъкид шудааст ва ба вазифаи истилоҳи тиббӣ ба кор рафтааст: «Ва андар **хун** куввати ҳар ҷаҳор хилт биёяз то тамоми ғизо буваз» [1, с.25]. Дар ин ҷо вожаи «хун» барои ифодаи номи хилт истифода шудааст.

Азбаски **хун** хусусияти ғизой ва шифой низ дорад, дар тибби суннатӣ ба ҷуз номи хилт ба маънои номи даво низ ба кор меравад. Дар асари тиббии «Ихтиёроти бадеӣ» калимаи «хун» дар ҷумлаи зерин ба назар мерасад: Чун **хуни** вай (аййал// гови ваҳшӣ ё морхӯр - Н.Х.) бинӯшанд, санги гурдаву масона бирезонад ва нуузи тамом оварад ва агар бар бозу банданд... [13, с.165]. Дар матлаби боло вожаи «хун» барои ифодаи номи даво истифода бурда шудааст.

Вожаи **хун** дар сохтани ибораҳои истилоҳии **хуни рақик хуни солим**, **хуни табиӣ** ва мисли онҳо истифода гардида номи хилтро ифода мекунад, дар мисоли зерин омадааст: Вале **хуни солим** аз он дар бадан кам пайдо мешавад [3, с.229]. **Хуни табиӣ** сурхранг мешавад, бебӯ ва ширинтар аз дигар ахлот аст [4, с. 488]. Ин истилоҳ бо вожаи арабии **дам** низ истифода шудааст ва дар ифодаи номи баъзе бемориҳо дида мешавад. Вожаву ибораҳои **нафсуддам** (равон шудани хун аз даҳон) ва **назфуддам // назфҳои дам** (равон шудани хун аз бадан) далели равшани ин андеша мебошад: «Усорай тари вай (ҳашиши базрулкутуно – Н.Х.) ҷиҳати **нафсуддам** нофеъ бувад» [13, с.254]. Дар мисоли дигар ибораи **назфҳои дам**, ки ибораи изофӣ мебошад, чунин омадааст: «Ҷиҳати маҷмуи **назфҳои дам** чи аз рӯда ва чи хун аз даҳон ояд, (хузаз/усорай филзаҳра – Н.Х.) нофеъ бувад» [13, с.255]. Дар «Иксири аъзам» вожаи «хун» ва гунаи арабии «**дам**» дар дохили истилоҳоти мураккаб ба назар мерасанд: «Агар дар фасли гармо сарсом бо **нафсуддам** ориз шавад, баъди фасд аз шираи тухми хурфа, луби испағул, араки инабуссаълаб, шарбати нилуфар заҳрмуҳра суда, барои тақвияти ҳарорат, ғаризиву ҳабси **хун** дохил карда диҳанд» [6, ҷ.1 с.365]. Чунонки мушоҳида мешавад, дар осори тиббии мансуб ба асри XIX ҳар ду гунаи калима «хун» ва «дам» дар як ҷумла истифода шудаанд, аммо яқум маънои хилт ва дувум дар калимаи мураккаби **нафсуддам** (рафтани хун аз даҳон) барои ифодаи номи беморӣ ва аломати он истифода шудааст, ки дар «Канзи шифо» дар истилоҳи **таби дамавӣ** низ ба ҷашм мерасад. Дар «Иксири аъзам» бо сифати нисбии **дамавӣ** (хунӣ), истилоҳоти **сумизочи дамавӣ**, **димоғи дамавӣ**, **амрози дамавӣ**, **судои дамавӣ**, **сактаи дамавӣ**, **моддаи дамавӣ** ва ғ. шакл гирифтаанд, дучор мешаванд [6, ҷ.1 с.113, 114, 141]. Дар ин ҷо вожаи «дам» дар сохтани истилоҳоти нишондиҳандаи аломат ва сифатӣ беморӣ истифода шуда, кайфияти бемориро ифода намудааст. Истилоҳи «**кадиб**» дар китоби тиббии «Ҳазинаи тибби қадим» ба маънои хуни тоза ва соф маънидод гардидааст, ки дар осори тиббии таҳти назари мо ба мушоҳида нарасид [4, с.221]. Он дар аксари маврид дар осори тибби суннатӣ ба гунаи ибораи истилоҳии асли **хуни солим** ва ҳамчун вожаи муайянкунандаи ибораи изофӣ **исҳоли хунӣ** кор фармуда мешавад. Дар маҷмӯъ, вожаи «хун» ва гунаҳои он дар истилоҳсозии тибби суннатӣ сермаҳсул аст. Он дар тибби суннатӣ барои ифодаи номи даво, номи хилт, дар таркиби номи бемориҳо, кайфияти ахлот ва мисли онҳо истеъмол мешавад. Ҳам дар осори мансуб ба асри X ва ҳам дар осори тиббии садаҳои XVI-XX дар истифодаи ин вожа тағйири ҷиддӣ ба назар намерасад.

Истилоҳи дигари ифодакунандаи номи ахлоти ҷаҳоргона «**балғам**» (ба лотинӣ **sputum, pituita, anacatharsis, begma, pytisma, expectoratio**- маънояш – балчам, хилти гулӯ, кашъ, нахома [8, ҷ. 2, с.425]) мебошад ва дар «Ҳазинаи тибби қадим» ба тариқи зайл маънидод шудааст: «**Балғам** ин яке аз ахлоти ҷаҳоргона аст ба мизочи сард ва тар. Таъмаш ба таъми об наздик аст ва салоҳияти он дорад, ки дар вақтҳои зарурат хун мешавад» [4, с.62]. Ин хилт вазифаи нигоҳ доштани рутуботи узви инсонро иҷро мекунад. Дар тибби суннатӣ истифодаи

ин истилоҳ хеле зиёд ба назар мерасад. Ин вожа дар «Донишномаи пизишкӣ» ба тариқи зайл истифода шудааст:

Касеро гар табе гирад зи **балғам**,
Набошад сахт гарму зишт маҳкам [11, с. 249].

Дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб» низ истифодаи вожаи мазкур роиҷ аст: Боз агар ғашӣ аз қабилӣ **балғам** буваз, ки бисёр андар меъда гирд омада буваз [1, с.770]. Дар ҷумлаи дигар, ибораи истилоҳии **балғами зучоҷӣ** ба назар мерасад: Бидонки сабаби ин табҳо **балғами зучоҷӣ** бувад, ки сардтарин аснофи балғам аст [1, с.770]. Лозим ба ёдоварист, ки дар осори тиббӣ суннатӣ доир ба ахлоқи чоргона фаслу зерфаслҳои алоҳида таълиф шудааст [1, с.770].

Соҳиби «Ихтиёроти бадеӣ» дар матолиби асараш ин истилоҳро чунин меоварад: «Ва таби рабъ, ки аз уфунати **балғами сӯхта** бувад, нофъ бувад (уштурғор – Ҳ.Н.)» [13, с.145]. Дар «Иксири аъзам» ин вожаро дар ҷумлаи зерин мушоҳида менамоем: «Ва агар ғилази хун аз **омехтани балғами ғализ** ва осори **балғам** низ ёфта шавад, мушҳили **балғам** диҳанд» [6, ҷ.1 с.145]. Ин вожа дар таркиби ибораҳои истилоҳии **балғами табӣ**, **балғами ғайритабӣ**, **балғами ҳулв** (ширин), **балғами молиҳ** (шӯр) **балғами шадиду ғализ** [4, с.62] ва монанди инҳо роиҷ аст. Ҳамчунин номи бемориҳои бо ибора-истилоҳҳо ифода ёфтаанд, ҷузъи муайянкунандаи онҳо бо вожаи «**балғам**» сурат мегиранд: **варамҳои балғамӣ**, **сурфайи балғамӣ**, **табҳои балғамӣ** ва ғ. [13, с.140, 139, 146].

Дар «Махзан-ул-адвия» вожаи «**балғам**» дар мисоли зерин истифода шудааст: «Дар меъда муҳашшини меъда ва муҳаффафи рутубот ва муғаййири роиҳаи даҳон ва муқаввии меъда маа муқаттеи **балғам**» [7, с.175]. Вожаи мавриди таҳлил ҳамчунин дар ташаккули ибора-истилоҳҳои **фувоқи балғамӣ**, **асарулбавли балғамӣ** [7, с.175] ба кор рафтааст.

Гунаҳои дигари ин унсур дар «Луғатнома»-и Деҳхудо бо вожаҳои **балчам**, **хиршоъ**, **гуши сапед**, **нухома** нишон дода шудааст [2, с.6477]. Шарҳи вожаи «балғам» дар фарҳанги мазкур чунин омадааст: «Балғам (balqam) – а. исм. ҷисме сафед ва лазҷ ва нарм ва голибан шабех ба пих, ки дар ҳолати маризи аз ағшияи мустабаттини таҷовифи бадани инсонӣ мутарашшиҳ гаштаву хорич мегардад ва бо истилоҳи аттибоби қадим яке аз ҷаҳор хилти бадан. ҷ: балоғим ва ба форсӣ онро **балчам** гӯянд» [9, ҷ. 1, 635]. Аз рӯи мушоҳидаҳои асарҳои мансуби соҳа муайян гардид, ки бештари муродифҳои дар «Луғатнома» омада дар «Нозим-ут-атиббоъ» истифода шуда қорбурди онҳо дар осори дигар маҳдуд аст. Дар «Нозим-ут-атиббоъ» **хиршоъ** (балғам, ғубор) [9, ҷ.2, с.1347]; **нухома** (нухоат, оби бинӣ ва димоғу сина) [9, ҷ. 5 с.3284] ва монанди инҳо нишон дода шуда, анвои рутуботи монанд ба балғамро ифода намудаанд. Аз шарҳи муаллифи фарҳанги «Нозим-ут-атиббоъ» маълум мешавад, ки калимаҳои дар боло ишорашуда муродифот ё гунаи вожаҳо набуда, марбут ба навҳо ва рутуботи ба он монанд мебошанд. Дар тиббӣ муосир низ истилоҳи «балғам» ҳамчун истилоҳи тиббӣ мустаъмал мебошад. Вожаи «балғам» дар тиббӣ суннатӣ хусусиятҳои истилоҳоти илмиро пурра фаро гирифтааст. Дар матни бадеӣ низ вожаи мазкур ба сермаъноӣ дучор нашудааст.

Номи хилти дигар вожаи иқтибосии «**савдо**» буда, барои ифодаи номи яке аз ахлоқи ҷаҳоргона ба кор меравад. Ин калима шакли муаннаси калимаи «**асвад**» (сиёҳ)-и арабӣ мебошад ва дар «Ҳазинаи тиббӣ қадим» ба тариқи зайл шарҳ ёфтааст: «**Савдо** яке аз ахлоқи ҷаҳоргона аст дар бадан, ки рангаш сиёҳ, таъмаш турш, дар мизоч сард ва хушк аст» [4, с.352]. Унсури мавриди таҳлил дар осори тиббӣ суннатӣ серъистеъмол аст. Истифодаи истилоҳи «**савдо**» дар осори тиббии мансуб ба асри X дар мисоли зер омадааст:

Яке мушҳил зи матбуҳи фатимун,
Бидеҳ то орадаш **савдо** ба берун [11, с.223].

Дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб» вожаи «савдо» барои ифодаи номи хилт истифода гардидааст: «Бидон ки **савдо** ду гуна буваз, яке савдои табиӣ ва ин дурди хун

бувад, ки ёд кардем ва аз маномеъ» [1, с.34]. Дар осори тиббие, ки баъд аз асри XVI таълиф шудаанд, истифодаи номи ин хилтро дар матолиби зер дучор шудан мумкин аст: «Ва чун ғам касрат намояд баданро ғалабаи **савдо** ва юбси мизочи ӯ ориз мешавад» [6, ҷ.1, с.35]. Ҳамчунин дар ибораҳои истилоҳии **дуди савдовӣ**, **мирраи савдовӣ**, **хуни савдовӣ**, **васвоси савдовӣ** истифода шудааст [11, с.245, 262, 250, 297].

Аз таҳлили маводди осори зерӣ даст маълум гардид, ки вожаи **савдовӣ** (бо пасванди калимасози -вӣ) сифат буда дар осори баъдии асри XVI дар шакли ибори изофӣ омада вазифаи муайянкунандагиро ба уҳда гирифтааст.

Вожаи **сафро** шакли муаннаси калимаи арабии **асфар** (зард) буда, дар «Ҳазинаи тибби қадим» шарҳи он ба чунин оварда шудааст: «**Сафро** хилтест зардранг, аз ахлооти ҷаҳоргона, онро ба тоҷикӣ талха ва заҳра меноманд» [4, с.374].

Ҳаким Майсарӣ истилоҳи **сафро**-ро дар матлаби зайл ба қор мебарад:

Касе, қ-аз пурии **сафрои** бисёр,

Зи таб беҳуш шавад бо зард рухсор [11, с.223].

Истифодаи он ба маънои мазкур дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб» низ ба назар мерасад: «Ва ин беморӣ ҳам аз **сафро** аст ва ҳам аз хун ва боз лавни норӣ далел бувад бар **сафро** маҳз» [1, с.694].

Дар «Иксири аъзам» ин вожа барои ифодаи яке аз маъноҳои хилт ба қор рафтааст: «Чун нафсро ғазаб бисёр шавад, баданро ғалабаи **сафро** ва сухунати мизоч ориз мегардад» [6, ҷ.1 с.35].

Гарчанде ба истилоҳоти илмӣ доштани муродифот хос нест, дар тибби суннатӣ баъзан гунаҳои истилоҳоти мансуб ба ахлол мушоҳида мешавад. Масалан, истилоҳи «**мирра**» дар «Ҳазинаи тибби қадим» барои ифодаи як навъи сафро шарҳ меёбад, ибори истилоҳии **мои асфар** низ ҳамин гуна хусусиятро доро мебошад: «...**мирра** – мутлақи сафроро меғуянд» [4, с. 270], «**мои асфар** – сафрост, ки ба тариқи идрор, яъне, бо роҳи пешоб дафъ мешавад, зардоб» [4, с. 272]. Муаллифи «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб» заҳраи инсонро бо истилоҳи **кисулмарора** ва масонаро бо истилоҳи «**кисулбавл**» зикр намудааст [1, с. 93]. Азбаски маънои «**кисулмарора**» мавқеи марора аст, ин шояд гунаи истилоҳи «**мирра**» ба маънои моеи заҳра бошад. Ин вожа мансуб ба забони арабӣ аст. Мушоҳидаҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки истилоҳоти мазкур дар осори тиббии мансуб ба мутуни қадим ба назар нарасида дар осори тиббии мансуб ба асри XX роиҷ мебошанд. Истилоҳоти номбурда дар тибби муосир низ аз назари мутахассисон берун мондааст.

Вожаи «**рутубот**» (ҷамъи рутубат) дар ибора-истилоҳи **рутуботи бадан** истифода шудааст. Шарҳи ин калима дар тиб ба тариқи зайл оварда шудааст: «**Рутубат** – яъне тарӣ, ки дар бадан мавҷуд мебошад» [4, с.348]. Ба **рутубот** ахлолоти ҷаҳоргона дохил намешаванд. Дар «Ҳидоят-ул мутааллимин фи-т-тиб» истилоҳи мазкур ба тариқи зайл омадааст: «Ёздаҳум, **рутубати зучоҷӣ**, ки андар ҷисм аст ва дувоздаҳум рутубати ҷалидӣ (яхӣ, жола) ва сездҳум рутубати байзӣ (сафед)» [1, с.694]. Чунонки маълум аст дар тибби қадим низ ин истилоҳ роиҷ будааст. Гунаи арабии ин истилоҳ калимаи **надоват** мебошад ва шарҳи он дар китоби Зоҳидов ба ин тариқ аст: «**Надоват** – тарӣ. Ин муродифи **рутубат** аст» [4, с. 294].

Истилоҳоти ифодакунандаи рутуботи аъзои бадани инсон, ки дар тибби суннатӣ қор фармуда шудаанд, бо вожа ва калимаҳои хос ифода меёбанд. Ин гурӯҳи истилоҳот низ бо вожаҳои аслӣ ва иқтибосӣ сурат гирифтаанд, ки ҷанде аз онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Вожаҳои «**ҷирк**» ва «**рим**» дар осори тибби қадим барои ифодаи рутубате, ки дар мавзеи ҷароҳати падида меояд, истифода бурда мешавад. Ин истилоҳот дар осори мансуб ба асри X чун истилоҳи тиббӣ ба назар намерасанд. Дар осори мансуб ба асрҳои баъдӣ дар мисоли китоби «Иксири аъзам» ба тариқи зайл омадааст: «Баъд аз инфичор рағғани модаговро бо оби нимгарму асал ғарғара кунанд, то аз **рим** батамом пок шавад» [6, ҷ.1 с.266]. Дар «Канзи

шифо» истилоҳоти «чирк» ва «рим» зиёд ба назар мерасад, ки дар мисоли зерин дида мешавад: «Барои хорич шудани **чирк** ва **рими** онҳо шароит пайдо менамояд» (муми занбӯри асал – Н. Ҳ.) [3, с.192].

Вожа ва истилоҳот номбурда дар забони тоҷикии адабӣ ва гуфтугӯӣ низ барои ифодаи номи рутубот қорбурд мегарданд аммо дар тибби муосири тоҷикӣ истилоҳи арабии «фасод», ки аслан он дар тибби суннатӣ ба маънои **табоҳ шудани бадан**-ро [1, с.192] дорад, мавриди истифода истифода қарор мегирад. Шакли дигари арабии истилоҳи мазкур «**мидда**» мебошад, ки дар «Ҳазинаи тибби қадим» ба тариқи зер шарҳ ёфтааст: «**Мидда** – рим аст, ки дар захм ва ҷароҳат ба ҳам мерасад ва берун меояд. Инро дар урф ғалат хонда, баъзан «мадда» меғӯянд» [4, с.262]. Аз рӯи маълумоти осори тиббӣ вожаи «**мидда**» як қисми таркиби хуни инсон ба шумор меравад. Онро дар илми биология бо вожаи **лейкоситҳо** ба қор мебаранд. Вазифаи ин модда ҳифз намудани ҷойи решҳои бадан аз таъсири беруна мебошад.

Вожаи «**садид**» барои ифодаи номи як навъи рутубат, ки дар ҷароҳат (реш) падида меояд ва аз чирку рим фарқ мекунад, ранги он ба хуни сиёҳ монанд аст, истифода мегардад ва шарҳи он дар «Ҳазинаи тибби қадим» чунин шарҳ ёфтааст: «**Садид** – рутубатест равон, ки аз табдил ёфтани хуни мурдор дар ҷароҳат пайдо мешавад» [4, с.355]. «Садид – зардоб, хуни ба римомехта, хуноба мебошад» [2, ҷ. 32, с.181-182]. Вожаи мазкур дар забони тоҷикӣ истифода бурда намешавад.

Вожаи «**ашк**» маънои **қатра**-ро ифода намуда, дар илми тиб номи рутубати шӯре, ки аз ҷашм ҷорӣ мегардад, истифода шудааст. Дар «Фарҳанги Нафисӣ» бо вожаҳои **абрат** [9, 2300] ва дар «Ҳазинаи тибби қадим» **дамъ** [4, с.131] шарҳ дода шудааст. Дар забони тибби муосири тоҷикӣ калимаи «**ашк**» истифода бурда мешавад.

Инчунин, истилоҳоти ифодакунандаи рутубатҳои дигар, ки дар атрофи ҷашм ба назар мерасанд, дар осори тиббии Ҳ. Зоҳидов мушоҳида мешаванд: «**Барад** - рутубати ғафси монанди жола сафед аст, ки аксар дар беруни бадан пайдо мешавад» [4, с.64]. «**Барадат** - рутубати ғализест, ки дар пилки ҷашм ҷамъ мешавад ва ҳамон тавр шах мегардад ва дар ҳамон ҷо» [4, с.64]. Дар забони гуфтугӯӣ имрӯза калимаи **хилм** маънои мазкурро ифода менамояд.

Истилоҳоти «**бузоқ/бусоқ** ва **рувол**» [4, с.346], ки оби даҳонро ифода менамоянд, дар «Ҳазинаи тибби қадим» ба тариқи зайл тафсир шудаанд: «**Бузоқ/бусоқ** - оби даҳон, ин муродифи **луоб** аст» [4, с.80]. Дар «Луғатнома»-и Деххудо истилоҳи «**бузоқ**» ба тариқи зайл маънидод шудааст: «Оби даҳани инсон модом, ки дар даҳон аст» [2, ҷ.11, с.132]. Истилоҳоти «**бузоқ**», «**рувол**» дар забони тоҷикӣ беаҳсул буда, ба ҷойи онҳо истилоҳи «**луоби даҳон**» мавриди истифода қарор мегирад: «Ва агар сафедии ранг ва тараҳхули бадан ва қасрати **бузоқ** ва балади минхарин маълум шавад, шикастаи балғамӣ бувад» [6, ҷ.1 с.709]. «Ва он чи бо бузоқ барояд, радиолроиҳо бошад ва маазолика гӯшти бадан нуксон пазирад» [6, ҷ.3 с.6].

Истилоҳи «**пешоб**» низ дар тибби суннатӣ серистеъмол буда, барои ифодаи номи ахлот ва номи даво қор фармуда мешавад. «**Пешоб**» аз ҷумлаи ахлоте аст, ки тавассути гурда аз таркиби хун ҷудо гардида, ба хичак ҷамъ мешавад, сипас хорич мегардад. Ин истилоҳ дар «Ҳазинаи тибби қадим» бо вожаи арабии «**бавл**», ки хоси забони арабӣ аст, шарҳ дода шудааст: «**Бавл** - фузлаи ғизо, ки баъд аз ҳазми дувум ва севум ҷудо шуда, ба воситаи роҳи пешоб хорич мегардад» [4, с.51]. Инро дар тоҷикӣ «**шоша**», «**пешоб**» ва «**мезак**» меноманд, яъне, онҳо гунаҳои «**бавл** маҳсуб меёбанд. Ҳаким Майсарӣ асосан истилоҳи «**бавл**»-ро истифода бурдааст:

Ки **бавли** вай ба ранги испеда бошад.

Қазибашро бисе хорида бошад [11, с.223].

Дар осори тибби қадим асосан вожаи «**бавл**» истифода бурда шудааст. Ба ин маъно истилоҳи «**ахбасон**» низ шарҳ ёфта, он **пешоб** ва ҳам «**бироз** (фузла ва ғоит, яъне, саргини одамӣ – Н.Ҳ.) -ро ифода менамояд.

Номи рутубати дигаре, ки дар рӯдаҳо падида меояд, бо истилоҳи «**хурот**» ифода шудааст: «**Хурот** - рутубатест, ки аз чирми рӯдаҳо ҷудо мегардад ва дафъ мешавад» [4, с.490]. Ин истилоҳ дар тибби муосир истифода намешавад.

Дар тибби суннатӣ як идда вожаҳое ба назар мерасанд, ки номи рутубатҳои аъзои таносули инсонро ифода менамоянд. Ин қабил истилоҳот аз қабилҳои «**манӣ**», «**вадӣ**», «**мазӣ**», «**нутфа**», «**рубут**» ва **хайз**» мебошанд. Дар осори тибби қадим истифодаи «**манӣ**» роиҷ аст: «Ва он хайвон ки варо қавн аз **манӣ** буваз, ҳоҷат ояз ӯро ба раҳми мозагон. Аммо андар **манӣ** гавҳари ҳавоӣ ва оташи бештар аст ва гавҳари обиҳо ҳокӣ қамтар ва андар хуни хайз гавҳари обиҳо ҳокӣ бештар ва ҳавоӣ оташи қамтар» [1, с.34]. Дар «Қарободини қабир» низ вожаи манӣ истифода шудааст: «Нофеъ аст мардонро, ки ҷун мании онҳо муҳтабис шуда бошад» [12, с.163]. Шарҳи дигар истилоҳоти номбурда дар «Ҳазинаи тибби қадим» мушоҳида мегардад: «**Вадӣ** - рутубатест шилмак, ки ҳамроҳи пешоб хорич мешавад ва гоҳ пас аз шоша берун меояд» [4, с.86]. «**Мазӣ** - рутубатест, ки хангоми бархестани зақар ба воситаи ихлил ба сари зақар меояд» [4, с.226]. «**Нутфа** - оби манӣ, ки аз вай фарзанд ҳосил шавад» [4, с.327].

Истилоҳи «**нутфа**» ба шакли «**рубут**» низ ба назар мерасад. Он рутубате аст, ки танҳо ба мардон хос мебошад: «**Рубут** – оби мании нар ё мание, ки дар бачадон қарор гирифта бошад» [4, с.346]. Истилоҳи дигар ки «**хайз**» мебошад, ба қанон хос аст ва шарҳи он дар осори тиббӣ ҷунин омадааст: «**Хайз** - хуни моҳона омадани зан» [4, с.564]. Дар осори мансуб ба асри XVII низ он роиҷ аст: «Решҳои қуҳна ва бадро нофеъ аст, хайзро бикӯшояд» [12, с.54]. Дар осори тибби суннатӣ дар баёни мафҳумҳои мансуб ба ахлоқ истилоҳоти **манӣ** ва «**хайз**» зиёд истифода мешаванд, аммо истилоҳҳои «**нутфа**» «**вадӣ**», «**мазӣ**» ва «**рубут**» доираи истеъмоли тангро доранд.

Хулоса. Доир ба забон ва хусусиятҳои истифодаи истилоҳоти тиббии осори мавриди таҳлил ҷунин натиҷагирӣ қардан мумкин аст:

Дар осори тиббии қадим истифодаи вожаҳои мансуб ба ахлоқ аз вожаҳои аслӣ ва иқтибосӣ фароҳам омадаанд. Он вожа ва қалимаҳое, ки хангоми шарҳи истилоҳоти маъкур дар фарҳангу луғатҳо омадаанд, номи баъзе тарашшуҳот ва рутуботеро фаро мегиранд, ки наздик ба онҳо ҳастанд, ё аз онҳо сарчашма мегиранд.

Як падидаи дигар фарқунандаи осори тиббии ду даврони муқоисашаванда аз он иборат аст, ки истилоҳоти тиббии мансуб ба асри X бештар бо қалимаҳои аз ҷиҳати сохт сода илова шуда бошад дар давраи баъдӣ ҳосса садаҳои XVI-XX бештар бо таркибҳои ташаккул ёфтаанд.

Бояд гуфт, ки услуби баёни осори тиббии ду давра аз ҳамдигар тафовут доранд. Агар дар муноси қадим тарзи баён содатару оммафаҳм бошад дар давраи баъдӣ муаллифони осори тиббӣ рӯ ба мушқилбаёнӣ ниҳодаанд. Ба назари мо, омилҳои аслии он, пеш аз ҳама ба сабаки даврони мавриди назар иртибот дорад. Инчунин фаровонии истилоҳоти тиббӣ низ ба он таъсир мерасонад, ки аз вожаҳои иқтибосии арабиву юнонӣ ва ҳиндӣ суриёни фароҳам омадаанд.

Бояд зикр намуд, ки дар ҳаҷми як мақола баррасӣ намудани тамоми вижагиҳои истилоҳоти осори тибби суннатӣ ғайриимкон буда, барои мушаххасу муқаммал таҳқиқ намудани онҳо паҷуҳиши густурдатаре лозим меояд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Бухорой, А. Ҳидоят-ул-мутааллимин фи-т-тиб. Таҳияи доктор Ҷалоли Матинӣ / А. Бухорой. – Машиҳад, 1992. – 914 с.
2. Деҳқудо, А. Луғатнома. Ҷилдҳои 1-50 / А. Деҳқудо. – Техрон: Муассисаи интишорот ва

чоти Донишгоҳи Техрон, 1340).

3. Зоҳидов Ҳ. Канзи шифо (нашри дуюм) / Ҳ. Зоҳидов. – Душанбе: Ирфон, 1993. – 720 с.
4. Зоҳидов Ҳ. Хазиначи тибби қадим / Ҳ. Зоҳидов. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 624 с.
5. Кошонӣ М.О. Фарҳанги решаҳои ҳиндуаврупоии забони форсӣ /М.О. Кошонӣ. – Исфаҳон: Донишгоҳи Исфаҳон, 1384. – 552 с.
6. Муҳаммад Аъзамхон. Иксири аъзам. Ҷилдҳои 1- 4 / Аъзамхон Муҳаммад. – Техрон, 1395 ш.
7. Муҳаммад Ҳусайн Оқили Алави Хуросонӣ. Махзан-ал-адвия [Матн] / Хуросонӣ Муҳаммад Ҳусейн. – Техрон, 1390 ш. – 903 с.)
8. Расулов М.Я. Медицинский словарь. Том 1 / М.Я. Расулов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 466 с.; Том 2, 1982. – 461 с.; Том 3, 1983. – 461 с.; Том 4, 1986. – 466 с.
9. Нафисӣ Алӣ Акбар (Нозим-ул-атиббоъ). Фарҳанги Нафисӣ. / Алӣ Акбар Нафисӣ. – Техрон: Интишороти Хайём, ҷ.1- 5. 1343 ш. – 4022 с.
10. Хонларӣ Парвиз Нотил. Таърихи забони форсӣ. / Парвиз Нотили Хонларӣ. Ҷ.1. Чоти дувум, нашри нав. – Техрон, 1366; Ҷ.2. – Техрон, 1353. – 490 с.
11. Ҳаким Майсарӣ. Донишнома. Дар зери таҳрири Маҳди Муҳаққиқ. Техрон: 1398-. 325 саҳ. 4.
12. Ҳусайнӣ Шифоӣ Музаффар ибни Муҳаммад. Қарободин / Музаффар ибни Муҳаммад Ҳусайнӣ Шифоӣ// - Техрон, 1391. – 323 с.
13. Шерозӣ Ансор Алӣ ибни Ҳусайн. Ихтиёроти бадеӣ / Алӣ ибни Ансори Шерозӣ // Ширкати доруи баҳии Розӣ. Ҷ.1. – Техрон. Чоти аввал, 1371 Ҳ. – 666 с.

REFERENCES:

1. Abubakr Rabī' ibn Aḥmad al-Akḥawaynī al-Bukharī. *Hidayat al-Muta'allimīn fī al-Ṭibb* (Guidance for Medical Students). Edited by Dr. Jalal Matīnī. Mashhad, 1992, 914 pp.
2. Dehkhoda, A. *Lughatnama* (Dictionary). Vols. 1–50 [Text]. Tehran: Tehran University Press, 1340 SH (1961).
3. Zohidov, H. *Kanz al-Shifa* (The Treasure of Healing), 2nd ed. Dushanbe: Irfon, 1993, 720 pp.
4. Zohidov, H. *Khazīna-yi Ṭibb-i Qadīm* (Treasury of Ancient Medicine). Dushanbe: Irfon, 1990, 624 pp.
5. Kashanī, M.O. *Farhang-e Resha-ha-ye Hindu-Arūpayī-ye Zaban-e Farsī* (Dictionary of Indo-European Roots of the Persian Language). Isfahan: University of Isfahan, 1384 SH (2005), 552 pp. (in Persian script).
6. Muḥammad A'zam Khan. *Iksīr-i A'zam*. Vols. 1–4. Text] / A'zam Khan Muḥammad Tehran, 1395 SH (2016/17).
7. Muhammad Hussein Aqil Alawi of Khorasani. *Mahzan-al-Adwiya* [Text] / Khorasani Muhammad Hussein. – Tehran, 1390 sh. – 903 pp.)
8. Rasulov, M.Ya. *Medical Dictionary*. Vol. 1 [Text]. Dushanbe: Irfon, 1973, 466 pp.; Vol. 2, 1982, 461 pp.; Vol. 3, 1983, 461 pp.; Vol. 4, 1986, 466 pp.
9. Nafīsī, 'Alī Akbar (*Naẓim al-Aṭibba'*). *Farhang-e Nafīsī* (Nafisi Dictionary) [Text]. Tehran: Khayyam Publications, Vols. 1–5, 1343 SH (1964), 4022 pp.
10. Khanlarī, Parviz Natil. *Tarīkh-e Zaban-e Farsī* (History of the Persian Language) [Text]. Vol. 1, 2nd ed., new edition. Tehran, 1366 SH (1987); Vol. 2. Tehran, 1353 SH (1974), 490 pp.
11. Hakim Maysari. *Encyclopedia*. Edited by Mahdi Muhaqqiq. Tehran: 1398-. 325 pp.
12. Husseinī Shifai Muzaffar bin Muhammad. *Qarabadin* [Text] / Muzaffar bin Muhammad Husseinī Shifai// - Tehran, 1391. – 323 pp
13. Shirazī Anṣar, 'Alī ibn Ḥusayn. *Ikhtiyarat-i Badī'ī* [Text] / 'Alī ibn Anṣarī Shirazī. Tehran: Razi Pharmaceutical Company, Vol. 1, First Edition, 1371 SH (1992/93), 666 pp.